

Bohaterowie. Polacy ratujący Żydów podczas II wojny światowej

Heroes: Poles saving Jews during World War II

Summary

The article discusses the issue of rescuing Jews by Poles in the Zamość region during World War II. The author used source materials from the resources of the State Archive in Zamość. She presented short biographies of residents from the Biłgoraj and Zamość counties who risked their lives and the lives of their loved ones to help the Jewish population. Some of them paid the ultimate price for their humanity – they were murdered by the Germans.

Keywords: Jews; World War II; Poles from the Zamość region saving Jews; heroism; death; righteous

Streszczenie

Artykuł porusza kwestię ratowania Żydów przez Polaków na Zamojszczyźnie podczas II wojny światowej. Autorka korzystała z materiałów źródłowych znajdujących się w zasobie Archiwum Państwowego w Zamościu. Przedstawiła krótkie biografie mieszkańców z powiatu biłgorajskiego i zamojskiego, którzy narażając życie swoje i swoich bliskich nieśli

pomoc ludności żydowskiej. Niektórzy z nich zapłacili najwyższą cenę za okazane człowieczeństwo – zostali zamordowani przez Niemców.

Słowa kluczowe: Żydzi; II wojna światowa; Polacy z Zamojszczyzny ratujący Żydów; bohaterstwo; śmierć; sprawiedliwi

10 września 2023 roku odbyła się w Markowej wyjątkowa beatyfikacja. Na ołtarze Kościoła Rzymskokatolickiego została wyniesiona rodzina Ulmów: Józef, Wiktoria i ich dzieci (Stanisława, Barbara, Władysław, Franciszek, Antoni, Maria). Na skutek donosu zostali zamordowani przez żołnierzy niemieckich i tzw. granatową policję. Powodem bestialskiego mordu była pomoc, jakiej udzielili ośmiu Żydom. 24 marca 1944 roku Ulmowie i ukrywani przez nich Żydzi: Saul Goldman, jego synowie: Baruch, Mechel, Joachim i Mojżesz oraz Lea (Layca) Didner z córką Reszlą i Genia (Gołda) Grünfeld zostali rozstrzelani¹. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Lech Kaczyński ustanowił 24 marca Narodowym Dniem Pamięci Polaków Ratujących Żydów pod okupacją niemiecką.

Ta bezprecedensowa beatyfikacja była impulsem, by podjąć kwerendę archiwalną w Archiwum Państwowym w Zamościu i odnaleźć materiały dokumentujące bohaterstwo mieszkańców okolicznych powiatów. Pomoc dla prześladowanych przez Niemców Żydów niosła ogromne ryzyko dla pomagającego i jego bliskich. Bohaterowie przedstawieni w artykule zachowali w sobie odwagę i człowieczeństwo, za które niektórzy ponieśli najwyższą ofiarę. Od 15 października 1941 roku Polakom groziła kara śmierci za udzielenie pomocy Żydom. Sytuacja ekonomiczna (ograniczony dostęp do surowców i żywności) i terror siany przez III Rzeszę (obozy koncentracyjne, wywózka na roboty do Niemiec, aresztowania i tortury) nie wstrzymały ludzkich odruchów niesienia pomocy potrzebującym.

Miesięczna kwerenda zaowocowała odnalezieniem osób, które udzielały pomocy uciekającym przed terrorem niemieckim Żydom. Za swoją postawę i niezachwianą odwagę powinni być nazywani bohaterami i stanowić wzór dla następnych pokoleń. W nieludzkich czasach pozostali ludźmi i aż ludźmi.

1 K. Jackl, red. M. Szczepaniak, Historia rodziny Ulmów, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-rodziny-ulmow> [dostęp: 11.07.2023]; Rodzina Ulmów, <https://muzeumulmow.pl/pl/muzeum/historia-rodziny-ulmow/> [dostęp: 11.07.2023]; M. Szpytma, tkowość rodziny Ulmów?, <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/190555,Mateusz-Szpytma-Na-czym-polega-wyjatkowosc-rodziny-Ulmow.html> [dostęp: 11.07.2023].

1. Jan Borek

Urodzony w 1919 roku mieszkaniec Dąbrówki w gminie Potok Górny. Ukrywał u siebie nieznanego z imienia Żyda. W grudniu 1943 roku został posądzony przez władze o ukrywanie Żydów. Żandarmeria niemiecka z Tarnogrodu złapała go rano i wywozła do więzienia przy ul. Okrzei w Zamościu. „Dalsze losy jego nie są znane”. Bezimiennego Żyda rozstrzelano².

2. Józef Kruk

Syn Józefa i Marianny z Waludów, urodzony w 1898 roku w Potoku Górnym. Rolnik z Dąbrówki. Razem z sąsiadem Józefem Larwą (rolnik z Dąbrówki), od 1941 roku do końca okupacji, ukrywał u siebie 33-letniego kupca z Tarnogrodu Knochena (Symcha). Chciano ich za to rozstrzelać. W dokumentacji nie określono, co ich uratowało przed śmiercią. Sąsiedzi wiedzieli o ich działaniach. Po wyzwoleniu Knochen „przebywał miesiąc czasu i wyjechał do USA”³.

3. Józef Kamiński

Rolnik z Gorajca-Zagrobla. Za ukrywanie w swoich zabudowaniach Żyda o imieniu Zyra został aresztowany przez Niemców. Z zeznań świadka Marcina Charkota wynika, że Kamiński został zabrany przez Niemców i nigdy nie wrócił. Najprawdopodobniej został zamordowany. Świadek relacjonował, że „w miejscowości Gorajec Zagroble było około 10 rodzin żydowskich zajmujących się rolnictwem i handlem”. Część z nich Niemcy zabrali do Szczepieszyna i dalsze ich losy nie są znane, natomiast około 20 Żydów zostało zabitych podczas próby ucieczki. Świadek widział „jak funkcjonariusz Gestapo z posterunku w Szczepieszynie przeżywany „Łepniak” zastrzelił czterech Żydów, w tym jednego mężczyznę i chłopca w wieku około 12 lat. Tego ostatniego dobił strzałem z karabinu”⁴.

2 Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), nr zesp. 368: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Potoku Górnym, [1945-1954], 1955-1974, sygn. 109: Zbrodnie hitlerowskie – materiały i druki, 1969-1970, s. 32-33.

3 APZ, nr zesp. 626: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Potoku Górnym, 1876-1920, sygn. 23: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1898, akt urodzenia nr 63 – Józef Kruk, s. 32; APZ, nr zesp. 368, sygn. 109: Zbrodnie hitlerowskie – materiały i druki, 1969-1970, s. 26.

4 APZ, nr zesp. 212: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1965-1971, sygn. 5: Akta dotyczące zbrodni hitlerowskich [Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez Niemców na terenie Zamojszczyzny], t. 3: 1967-1968, s. 461-462.

4. Stanisław Szczur

Mieszkańcy Aleksandrowa (gmina Aleksandrów, powiat biłgorajski), rolnicy w 1942 roku udzielali pomocy indywidualnej 39 osobom pochodzenia żydowskiego: 33 mężczyznom, 5 kobietom i 1 dziecku. Okresowo ukrywali przed Niemcami 14 osób, 14 osobom dostarczali żywność, 4 osobom dostarczyli dokumenty. Surze Wank i jej bratu Ankelowi pomagał „ob. Szczur Stanisław – ówczesny sołtys – wyrabiając dowód osobisty (kenkartę) na nazwisko Szponar Katarzyna, zamieszkała w Lipowcu. Natomiast pozostałym o niestalonych nazwiskach – (narod. żydowskiej) udzielił pomocy ob. Burdzoń Stanisław obecnie zam. w Aleksandrowie cz. II w formie udostępnienia ucieczki z tymczasowego obozu pracy”⁵. Większość Żydów zginęła w trakcie okupacji. We wrześniu 1942 roku Niemcy złapali Żydówkę i zmusili ją do wydania ukrywających się pobratymców. Zginęli Żydzi i 5 pomagających im Polaków. Rozstrzelano ich, a ciała spalono. Stanisław Szczur i Stanisław Burdzoń przeżyli. Sura i Ankel również ocalili i wyjechali do Palestyny⁶.

Stanisław Szczur, syn Franciszka i Rozalii z domu Wujcik, urodził się 1 maja 1910 roku w Aleksandrowie w powiecie biłgorajskim. Ukończył 4 klasy szkoły podstawowej w Aleksandrowie, w latach 1932-1933 przebywał w wojsku w 23 pp we Włodzimierzu Wołyńskim (w stopniu st. strzelec)⁷. 13 stycznia 1932 roku zawarł związek małżeński. Nie ustalono imienia żony. Jest pewne, że w 1978 roku jeszcze żył. Stanisław Szczur uczestniczył w walkach partyzanckich w szeregach Batalionów Chłopskich w okresie od 1 grudnia 1941 roku do 22 lipca 1944 roku, czyli 1 rok 7 miesięcy i 21 dni. Służył pod dowództwem „Wara” i „Skrzypika”, używał pseudonimu „Śmiały”. Po zakończeniu działań wojennych wrócił do domu na gospodarkę rolną. Należał do Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL), Ochotniczych Rezerw Milicji Obywatelskiej (ORMO), Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) – nr legitymacji: 4891, członek zwyczajny. Dowoził żywność i broń dla oddziałów partyzanckich Batalionów Chłopskich i oddziałów radzieckich. Przy placówce w Aleksandrowie pełnił funkcję gońca oraz łącznika pomiędzy placówkami konspiracyjnymi na terenie gminy Aleksandrów.

Poniżej życiorys spisany przez Stanisława Szczura (pisownia oryginalna, dodane znaki interpunkcyjne dla większej czytelności):

5 APZ, nr zesp. 340: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Aleksandrowie, 1951-1977, sygn. 144: Zeznania na temat zbrodni hitlerowskich w Aleksandrowie, 1968, s. 36.

6 APZ, nr zesp. 340, sygn. 144, s. 35-37.

7 23 pp – 23 Pułk Piechoty im. płk. Leopolda Lisa-Kuli.

Ja, niżej podpisany Szczur Stanisław urodzony 1 maj 1910 w Aleksandrowie, syn Franciszka i Rozalji od urodzenia byłem przy rodzicach. Po ukończeniu siedmiu lat życia uczęszczałem do szkoły podstawowej w Aleksandrowie gdzie ukończyłem cztery klasy. Po ukończeniu lat szkolnych pracowałem na gospodarstwie Rodziców do roku 1932-go. W roku 1932 powołany byłem do służby Wojskowej. Służyłem w 23 pułku karabinów maszynowych we Włodzimierzu Wołyńskim. Służbę Wojskową odbywałem przez okres 18 miesięcy. Po odbyciu służby Wojskowej nadal pracowałem na gospodarstwie żony. Nadmieniam, że 13 stycznia 1932 roku zawarłem związek małżeński a 4 kwietnia 1932 roku powołany zostałem do służby Wojskowej jak wyżej. Pracowałem na gospodarstwie żony do czasu okupacji to jest do roku 1941, w miesiącu grudniu wstąpiłem do organizacji podziemnej A.K. W roku 1943 nasza organizacja przekształcona została na organizację B.Ch. pod dowództwem „Wara” Chosewicza Włodzimierza i pod dowództwem „Skrzypika” Mazura Józefa. „Skrzypik” był dowódcą plutonu (oddziały partyzanckiego stacjonowały w lasach biłgorajskich). W tej organizacji byłem do czasu wyzwolenia. Nadmieniam, że w roku 1943 miesiącu lutym zostałem aresztowany przez Niemców i zostałem wywieziony do obozu w Zamościu. Tam przebywałem do 23 kwietnia 1943 roku. Po różnych śledztwach wraz z innymi zostałem zwolniony i powróciłem do domu gdzie nadal pracowałem z organizacją podziemną. Nadmieniam że w roku 1943 brałem udział przy wysadzeniu mostu na rzece Tanew (przy udziale partyzantki radzieckiej). To było w miesiącu maju. Następnie w miesiącu czerwcu 1944 roku brałem udział w walce z kołmwejkami⁸ nad rzeką Tanwią koło wioski Rakówka⁹. Nadmieniam że szczególnie trudniłem się wywiadem, bo pod czas okupacji byłem sołtys dostarczałem organizacji żywność dla partyzantów miałem możliwość uzyskania kartek żywnościowych to było dobrym dla naszej organizacji, pracowałem dla organizacji do czasu wyzwolenia. Natomiast po wyzwoleniu od pierwszej chwili byłem nadal sołtysiem i od pierwszych dni członkiem Gminnej Rady Narodowej. W roku 1948 wstąpiłem do organizacji O.R.M.O., w roku 1956 wstąpiłem do organizacji Z.S.L., jak w jednej i drugiej organizacji jestem do chwili obecnej. Jedno cześnie pracuję na gospodarstwie rolnym w Aleksandrowie do chwili obecnej¹⁰.

8 Ukraińskie formacje kolaboranckie w służbie hitlerowskich Niemiec.

9 Rakówka to wieś w powiecie biłgorajskim, w gminie Księżpól.

10 APZ, nr zesp. 1224: Związek Bojowników o Wolność i Demokrację Zarząd Wojewódzki w Zamościu, 1948-2019, sygn. 162: Akta zmarłego członka Związku: Szczur Stanisław, syn Franciszka, ur. 01.05.1910, zamieszkały w Aleksandrowie, seria 51, Koło w Aleksandrowie nr 50, życiorys, s. 6-7.

5. Florian Orliński

We Frampolu (gmina Frampol, powiat biłgorajski) mieszkańcy: Stanisław Sobczak, Jacenty Olszewski, Mieczysław Maciuszyński, Teofil Chmiel – z zawodu rolnicy oraz Florian Orliński – sklepowy udzielali pomocy osobom pochodzenia żydowskiego. Pomoc stałą otrzymało 10 osób: 5 mężczyzn, 3 kobiety i 2 dzieci. Ukrywano ich oraz donoszono im żywność. Czasowo pomagano 20 osobom, 30 osobom dostarczano żywność i ubrania. Pomoc indywidualną zorganizowano dla 20 osób, pomoc zbiorową dla 10 osób. Przed rozpoczęciem eksterminacji Żydzi, zgłosili się do mieszkańców „prosząc o przechowanie ich i ich towarów”. Większość ukrywanych Żydów zginęła w czasie okupacji niemieckiej, „część przebywała w Łodzi, Wałbrzychu, Legnicy”. Sobczak, Olszewski, Maciuszyński i Chmiel przeżyli okupację. Florian Orliński, syn Stanisława, zginął. 20 października 1942 roku policja granatowa odkryła pobyt Żydówki w budynku sklepowym zabrała Orlińskiego z nieznaną z imienia Żydówką i przekazała Niemcom, którzy rozstrzelali ich na miejscu. Pochowano ich w Niemirowie. Wojnę przeżyli członkowie rodziny Orlińskiego: ojciec, brat Mieczysław i 2 siostry¹¹. Według świadka (nie podano jego personaliów);

W październiku 1942 roku zbierano Żydów z okolic i zwożono do Frampola. Tu przebywali przez miesiąc. W tym czasie wyszukiwali sobie zaufanych Polaków, do których znieśli swój majątek (przeważnie były to towary ubraniowe i skóra) prosząc o przechowanie ich rodzin i towaru. Wymienieni mieszkańcy Frampola przyjęli ich ukrywając w piwnicach lub specjalnie przygotowanych schowkach. Dokąd mieli pieniądze ukrywający kupowali im żywność, gotowali posiłki, gdy zabrakło im pieniędzy ukrywający żywili ich za własne pieniądze. Wiele rodzin żydowskich ukrywało się w lesie lub w wąwozach i tam donoszono im jedzenie i udzielano informacji o aktualnej sytuacji. Ci Żydzi, którzy nie wytrzymali nerwowo sami całymi rodzinami wychodzili z lasu i oddawali się w ręce Niemców, by ich zabito. Ze wszystkich ukrywających się przeżyło 13 osób, większość z uratowanych wyjechała do Izraela¹².

11 APZ, nr zesp. 311: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej we Frampolu, [1948]1955-1972[1974], sygn. 177: Akta ankietyzacji zbrodni hitlerowskich na terenie Gromadzkiej Rady Narodowej Frampol, 1968-1969, s. 102-103.

12 APZ, nr zesp. 311, sygn. 177, s. 102-103.

6. Katarzyna Frelas

Urodzona w 1911 roku, rolniczka ze Starej Wsi w gminie Frampol, powiecie biłgorajskim. Od 1941 roku do wyzwolenia ukrywała i żywiła Żyda Aba, który przeżył wojnę. „Po wyzwoleniu pracował w administracji państwowej, a następnie wyjechał do Izraela”. Pani Frelas przeżyła wojnę¹³.

7. Jan Dziwota

Jan Dziwota urodził się 17 lutego 1904 roku. Był rolnikiem, synem Kazimierza i Antoniny z Charkotów, mieszkał na obrzeżach Gorajca-Zagroble w niewielkiej wiosce zwanej wówczas Kalinowym Dołkiem (obecnie Kolonia Gorajec-Zagroble) w gminie Radecznicza, powiecie zamojskim. Zmarł 8 maja 1989 roku w Gorajcu Zagroble Kolonia. Odbył służbę wojskową w stopniu kanonier (799/z.) w Zamościu. W 1928 roku ożenił się z Katarzyną Mazur (ur. 18.02.1907 roku, córka Antoniego i Anny z domu Mróz). Doczekali się pięciu synów: Eugeniusza (ur. 20.11.1929), Józefa (ur. 3.09.1931), Władysława (ur. 30.06.1934), Tadeusza (ur. 1.05.1937) i Adolfa (ur. 5.12.1940). Rodzina Dziwotów mieszkała w domu pod numerem 78a w Gorajcu-Zagroble.

Fot. Jan Dziwota z żoną w dniu ślubu

W ich domu podczas wojny ukrywał się przed łapanką Dawid Goldgraber, ur. 11 listopada 1916 roku, syn Gerszona Ejnocha i Chawy z Zymermanów. Gdy Niemcy wtargnęli do domu Jana zastali w nim Dawida. Jeden z Niemców przygotowywał broń do zastrzelenia młodego Żyda, wtedy ten potrafił go i wybiegł na zewnątrz. Desperacka ucieczka uratowała mu życie. Żadna z kul go nie

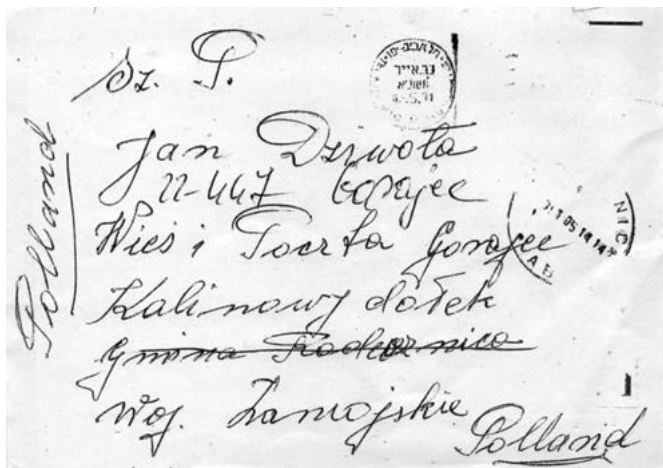
¹³ APZ, nr zesp. 311, sygn. 177, s. 100-101.

trafiła. Dawid Goldgraber przeżył wojnę i wyjechał do Izraela. Zmarł 29 sierpnia 2003 roku¹⁴.

Po latach gdy Jan Dziwota już nie żył, Dawid napisał list do swojego wy-
bawcy (1991 rok, pisownia oryginalna):

Szanowny obywatelu Janie, ja jestem pewny że ten list Ciebie bardzo
zdziwi otóż ja Goldgraber Dawid kturen wtenczas wszystkich uratowa-
łem w nocy kiedy wpadli do Ciebie gestapo a ja już byłem odwrócony
do ściany i on repetował rewolwer mnie sastselic i w ostatniej chwili
zdecydowałem uciekać powaliłem niemca i udało się mnie wszystkich
uratować.

Dawid [nazwisko nieczytelne] kturen pracował razem z tobą w War-
szawie i przed wojną wyjechał do Argentyny żyje teraz w Israelu i on
mnie wspominał ażeby do Ciebie napisał kilka słów co słycać u Cie-
bie dzieci twoje już na pewno żonate i już jesteś starym dziadkiem bo
ja też mam 4 dzieci trzech synów i curka i mam 7 wnuczków ja jestem
[nieczytelne] i już nie pracuję otóż Bogu dzięki nic mnie nie brakuje
abyszmy zdrowi byli i był spokoj na świecie bo można żyć ja liczę że
mnie das odpowiedź na muj list my adres¹⁵.

Fot. Koperta do listu Jana Dziwoty

14 APZ, nr zesp. 65: Akta gminy Radeczna, 1870-1954[1955-1956], sygn. 203: Rejestr miesz-
kańców wsi Gorajec Zagroble, 1933, s. 76-77 i s. 162-163; APZ, nr zesp. 620: Akta stanu cy-
wilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mokremlipiu, 1876-1915, sygn. 29: Akta urodzeń,
małżeństw, zgonów, 1904, akt urodzenia nr 65, s. 22; APZ, nr zesp. 1170: Akta osób i ro-
dzin, Zbiór Reginy Smoter-Grzeszkiewicz (zespół nieuporządkowany), Fotografia ślubna
Jana Dziwoty i Katarzyny Dziwoty z d. Mazur, 1928.

15 APZ, nr zesp. 1170, kopia listu.

8. Rodzina Batorskich¹⁶

Marianna i Wojciech Batorscy z Zaporza ukrywali u siebie przez kilka dni młodych Żydów z Radecznicy: Motka i Rubina Weistucha (ur. 5 kwietnia 1923 roku w Zaporzu). Dzięki staraniom Wojciecha Batorskiego wojnę przeżył Rubin. Nie wiadomo, co się stało z jego kolegą Motkiem. Według relacji ich córki Heleny Krukowskiej z d. Batorskiej, Rubin i Motek uciekli z Radecznicy zimą, gdy Niemcy zabili ich rodziców¹⁷. Helena natknęła się na nich w lochu ziemniaczanym (ukopie). Wystraszyła się i zaczęła uciekać.

Fot. Rubin z żoną

Zatrzymał ją Rubin, którego znała i poprosił by powiedziała rodzicom, co się stało. Po zmroku do domu Batorskich przyszli Rubin i Motek. Nie mogli zostać w domu Batorskich, rodzina w czwórkę mieszkała w kuchni. Wojciech Batorski doradził Rubinowi, który miał urodę słowiańską (jasne włosy, europejskie rysy), by pojechał na roboty do Rzeszy jako Polak. Nie mógł zostać w Radecznicy, ktoś by go rozpoznał. Rubin otrzymał od gospodarza skierowanie na roboty i ciepłe ubranie (lnianą koszulę i kalesony, spodnie, czapkę i typowo chłopskie buty) na podróż piechotą do Biłgoraja. Od Marianny otrzymał medalik z wizerunkiem Matki Boskiej. Część drogi przeszedł pieszo, część na czyichś saniach. Po dotarciu do Biłgoraja dowiedział się,

16 APZ, nr zesp. 1170, Relacja Heleny Krukowskiej z domu Batorskiej spisana w 2007 roku, reprodukcja fotografii Rubina Weistucha z kolegami w Niemczech, l. 40. XX w., fotografia ślubna Rubina z żoną Ziporą (Wierą), fotografia Rubina Weistucha, Heleny Krukowskiej z d. Batorskiej i Zipory (Wiery) Weistuch, Hajfa w Izraelu, 1995.

17 „W budynku starej gminy, w Szczębrzeszynie trzymali Żydów, m.in. Matkę Rubina, która wróciła z lasu, to bała się do domu i to już siedziała w kozie. To Rubin przynosił im jeść tam od Krukowskich, tam do tej kozy. Tam jeszcze parę dni, aż więcej się nzebierało osób. Dopiero zbierali ich i tutaj przyprowadzali, i tutaj odbywała się egzekucja. [...]”, <https://zapomniane.org/miejsce/radecznica-przy-cegielni/> [dostęp: 20.08.2023], słowa Stanisława Zybaly z 28 lipca 2013 roku. Siostra Rubina Sura i jej mąż zostali rozstrzelani z innymi Żydami w lasku w Radecznicy.

gdzie przyjmują na roboty do Niemiec. Na miejscu zapisał się i przeszedł badania. Otrzymał skierowanie i z innymi zabrano go do Lublina. Na robotach był 30 miesięcy (2,5 roku). Tam poznał późniejszą żonę Ziporę (Wierę), czeską Żydówkę. Wyjechali najpierw do Czech, następnie do Izraela i osiedlili się w Hajfie.

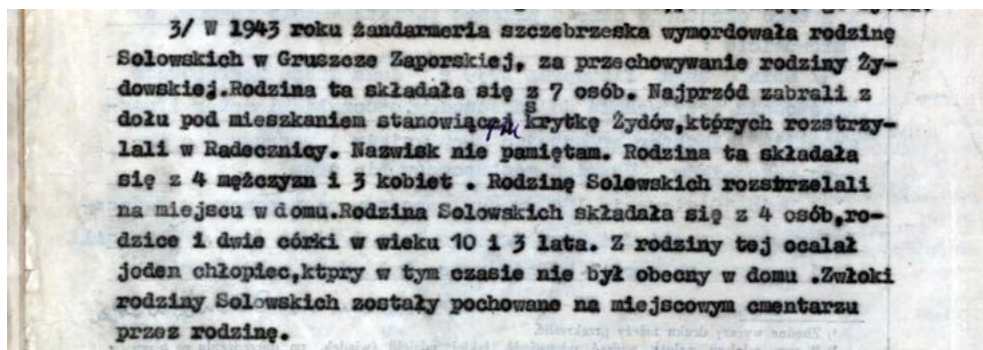

Fot. Rubin z Heleną Krukowską (w środku) i żoną

9. Rodzina Solowskich

Jan Solowski, data i miejsce urodzenia nieznane, gospodarzył w Gruszcze Zaporskiej (parafia rzymskokatolicka Mokrelipie), „z dala od traktu i wioski, co w wypadku najazdu Niemców na wieś dawało szansę ucieczki do pobliskich wąwozów w Zakłodzie”. Zmarł tragicznie nocą 22 marca 1943 roku w Szczebreszynie. Był mężem Heleny i ojcem trójki dzieci: Wandy, Adolfa i Mariana. Sympatyzował z powstającym w okolicy ruchem oporu. W jego domu schronienie znaleźli partyzanci i Żydzi. „Żydzi nocami chodzili po żywność do miejscowego dworu Bramskich” i ktoś doniósł, że to partyzanci. Partyzanci korzystając z gościny gospodarza nie wiedzieli, że pod podłogą domu i w oborze ukrytych jest 7 Żydów (6 z Radecznicy). Po donosie, który otrzymała tzw. granatowa policja z Radecznicy, że gospodarz Solowski ukrywa bandytów, pojechało sprawdzić donos. W niedzielę rano 21 marca 1943 roku otoczono domostwo i przeprowadzono rewizję zabudowań. Odnaleziono 7 Żydów, 4 mężczyźni i 3 kobiety (krawiec Zygmunt z Warszawy, przekazany przez „Sępa” w grudniu 1942 roku, przed wysiedleniem Nawozu do Gruszki

Zaporskiej, 6 Żydów z Radeczniczy) oraz partyzanta Stanisława Nastajema. Tadeusz Tchorz, który także bywał u Solewskich nocował w tym czasie w gospodarstwie Żurów. Jan w samej bieliznie próbował uciec do wąwozu, ale nie zdążył, poszło za nim kilka serii z erkaemów. Został postrzelony z karabinu w nogę. Rana była bardzo poważna. Niemcy zabrali go do szpitala w Szczepieszynie, gdzie mimo starań lekarza Zygmunta Klukowskiego, zmarł następnego dnia. Żydów zabrano do Radeczniczy, gdzie zostali straceni. Granatowa policja zastrzeliła ich w lasku przyklasztornym w Radeczniczy. Ciało Jana Solewskiego nie wydano rodzinie. Żandarmeria wydała polecenie magistratowi, by pochować go jak bandytę. Następnego dnia przyjechało trzech żandarmów do Gruszki Zaporskiej i wyprowadziło bosą Helenę Solowską z dziećmi za oborę. Zastrzelili ich z broni krótkiej. Pochówkiem na cmentarzu (nie określono jakim) zajęła się rodzina. Za przechowywanie Żydów śmierć poniosła prawie cała rodzina Solowskich: Jan, jego żona Helena, 8-10 letnia córka Wanda i 3-5 letni syn Marian bądź Adolf. Po mordzie trzech żandarmów z tłumaczem weszło do domu sąsiada Solowskich – Huka (gospodarza nie było w chałupie, pracował w lesie przy wywożeniu drzewa na stację kolejową) i pytało jego żonę, o dzieci Solowskich. Hukowa potwierdziła, że mieli tylko dwoje. Tym samym uratowała 6-letniego syna Solowskich Adolfa lub Mariana (zeznania świadków są sprzeczne), który to w tym samym czasie przebywał z jej dziećmi. Dalsze losy ocalałego syna nie są znane. Z pojmanych przez granatową policję życie zachował tylko Stani-

Fot. Rodzina Solowskich

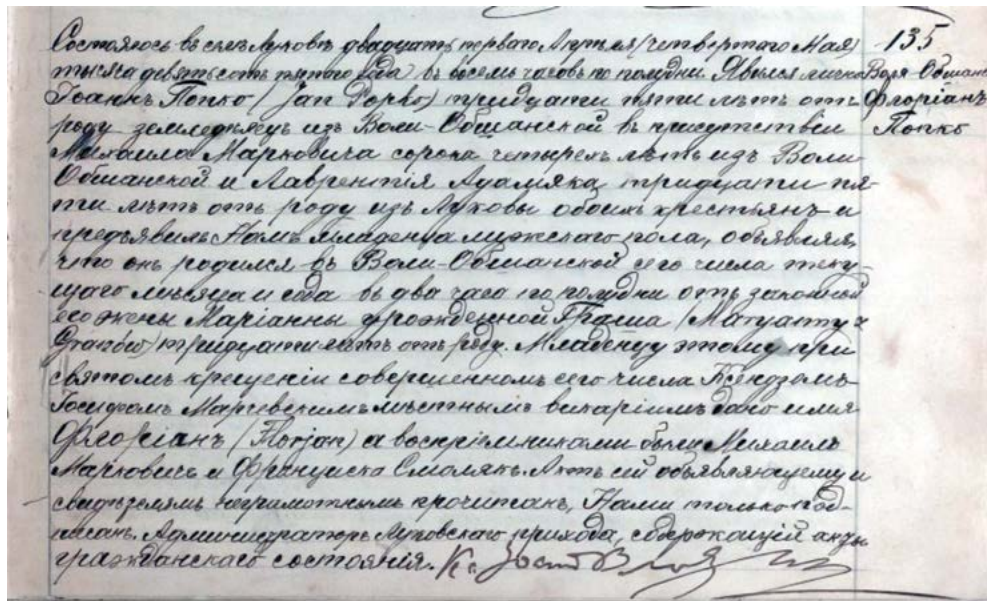
sław Nastaj, który uciekł z transportu z Radecznicy do Turobina i zbiegł do Czernięcina¹⁸.

10. Florian Popko

Historia Romana Bizioraka 14-letniego Żyda (1928-1982), miała szczęśliwe zakończenie tylko dzięki ofiarności ludzi, których spotkał na swej drodze. Roman Biziorek trafił do Tarnobrodu z grupą łódzkich Żydów w 1940 roku. W dniach 1-2 listopada 1942 roku podczas likwidacji getta Niemcy wymordowali ok. 1800 Żydów w Tarnobrodzie. Z miejsca kaźni udało się uciec Romanowi. W przerażeniu opuścił Tarnobród i trafił do pobliskiej Woli Obszańskiej w gminie Babice (obecnie powiat biłgorajski, gmina Obsza), gdzie przygarnęła go rodzina Popków. Przez 8 miesięcy, do lata 1943 roku, mieszkał i pracował na gospodarce. Popkowie obawiali się, że ktoś doniesie na nich i cała rodzina: Florian (1905-1944, s. Jana i Marianny z d. Graszka), Maria (ur. 1910 rok, c. Michała i Agnieszki z d. Markowicz) oraz ich syn Jan (ur. 1937 rok) zostanie rozstrzelana, ale nie odesłali chłopca, traktując go jak członka rodziny. Sytuacja zmieniła się 29 lipca 1943 roku. Tego dnia Niemcy otoczyli wieś i przeprowadzili akcję wysiedleńczą. Maria i Jan zdołali uciec do lasu, ale Florian i Roman trafili do obozu przejściowego w Zwierzyńcu. Florian Popko podejrzewany o przynależność do partyzantki został zabrany na przesłuchanie. Przeszedł ciężkie śledztwo, ale do niczego się nie przyznał. Dzięki stara-

18 APZ, nr zesp. 212: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Zamościu, sygn. 3: Akta dotyczące zbrodni hitlerowskich [Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez Niemców na terenie Zamojszczyzny], tom 1: 1966-1967, (Archiwum Państwowe w Zamościu), protokół przesłuchania świadka, sygn. Akt. Nr.70/DZ/66 z dn. 21 X 1966 r. w Zamościu Janina Waśniewska, lat 63, córka Stefana i Marii, zamieszkała w Radecznicy, s. 309; protokół przesłuchania świadka, sygn. Akt. Nr. 71/ DZ/66 z dn. 21 X 1966 r. w Zamościu, Władysław Kuk, lat 65, syn Andrzeja i Barbary, zamieszkały w Gruszka Zaporska, s. 312; protokół przesłuchania świadka, sygn. Akt. Nr.72/DZ/66 z dn. 21 X 1966 r. w Zamościu, Paweł Osieł, lat 57, syn Klemensa i Antoniny, zamieszkały w Gruszka Zaporska, s. 313-314, APZ, nr zesp. 1170: Akta osób i rodzin, Zbiór Reginy Smoter-Grzeszkiewicz, notatka o rodzinie Solskich; APZ, nr zesp. 212: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Zamościu, sygn. 3: Akta dotyczące zbrodni hitlerowskich [Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez Niemców na terenie Zamojszczyzny], t. 1, 1966-1967, protokół przesłuchania świadka, sygn. Akt. Nr.70/DZ/66 z dn. 21 X 1966 r. w Zamościu Janina Waśniewska, lat 63, córka Stefana i Marii, zamieszkała w Radecznicy, s. 309 (fragm. protokołu); C. Tchórz, *Z kowala – „Kowal”*. Wspomnienia z lat 1930-1944, Warszawa 1974, s. 157-158, Z. Klukowski *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918-1943, Warszawa 2007, s. 334.

niom rodziny został zwolniony z obozu. Zginął w bitwie pod Osuchami w 1944 roku. Maria i Jan przeżyli wojnę¹⁹.

Fot. Florian Popko....

11. Jan i Maria Kozyrowie

15-letni Roman Biziorek został sam. W beznadziejnej sytuacji o pomoc poprosił małżeństwo Kozyrów: Jana (1888-1964, s. Antoniego i Marianny z d. Wiśnia) oraz Marię (Marianę, 1887-1968, c. Franciszka Komana i Marii z d. Szydełko), którzy jako mieszkańcy Woli Obszańskiej także trafili do obozu. W czasie obozowej niedoli zostali obozową rodziną. Roman był przedstawiany jako ich najmłodszy syn (13 lat, w tej grupie wiekowej mógł liczyć na dodatkowe racje żywnościowe od mieszkańców). Rodzinę Kozyrów przeniesiono do obozu na Majdanek. Stamtąd przewieziono ich do niemieckiego obozu koncentracyjnego KL Dachau. 6 sierpnia 1943 roku całą rodzinę skierowano do pracy przymusowej w okolicach Pfaffenhofen, ponad 40 km od Monachium. Tu zastał ich koniec wojny. Jan i Maria w 1945 roku wrócili do Polski do 7 dzieci. Jako „rodzice” sugerowali Romanowi, by został w Niemczech, skoro nawiązał tu dobre

¹⁹ APZ, nr zesp. 619: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Łukowej, sygn. 30 – Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1905, akt ur. nr 135: Florian Popko, s. 45; APZ, nr zesp. 382: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Łukowej, sygn. 145: Rejestr mieszkańców – Wola Obszańska /Nr 1-53/, 1964-1979, s. 49, Popko Maria, Popko Jan, s. 49.

kontakty z amerykańskim żołnierzami. Gdyby okazało się, że mu się tam nie wiedzie, a im w Polsce dobrze, to mógł do nich wrócić. Roman w 1948 roku wyjechał z Niemiec do Australii i ożenił się z Australijką szkockiego pochodzenia. Doczekał się 2 synów. W dokumentach emigracyjnych podawał jako rodziców Jana i Marię. Do końca utrzymywali ze sobą kontakt listowny. Roman zmarł w Australii w 1982 roku nie dzieląc się swoją tajemnicą z rodziną. W Urzędzie Stanu Cywilnego w Łodzi nie figuruje nikt o imieniu Roman Biziorek. Ślady przeszłości zostały zatarte przez Romana²⁰.

12. Rodzina Mikulskich

Jan Mikulski urodził się 10 września 1887 roku w Strutyniu Niżnym, w powiecie Dolina, województwie stanisławowskim jako syn Teofila i Jadwigi²¹. Wraz z żoną Melanią z domu Kondel oraz trójką dzieci: Jerzym (ur. 1922 rok), Jadwigą (ur. 1923 rok) i Danutą (1929-2023) z narażeniem życia zaangażowali się w niesienie pomocy Żydom. Od 1942 roku do 1944 roku przechowywali pięcioro Żydów: Lilę Stern, Ryfkę Weinberg, Bencjona Rosenbaumera, Perłę Kenig (jego siostrzenicę) i Chaima Rosenbauera (bratanka). Doraźnie pomagali 2 Żydom. Wszyscy Żydzi szczęśliwie doczekali wyzwolenia. Nie przeżył tylko Chaim, który po wyzwoleniu w 1944 roku zaciągnął się do Kościuszkowców i zginął pod Kołobrzegiem. Lila i Ryfka jako nieletnie trafiły do sierocińca w Lublinie, później do Stanów Zjednoczonych. Bencjon i Perla wyjechali do Izraela. Po wojnie Jan Mikulski „otrzymał list pochwalny od Komitetu Żydowskiego w Ameryce”. W 1966 roku Jan, Melania i ich syn Jerzy otrzymali medal „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”. W 1986 roku dołączyła do nich córka Jadwiga Sałata z domu Mikulska,

20 APZ, nr zesp. 619: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Łukowej, sygn. 13: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1888, akt urodzenia nr 28 – Jan Kozyra, s. 14; APZ, nr zesp. 691: Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Majdanie Sopockim, sygn. 12: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1887, akt urodzenia nr 18 – Maria (Marianna) Koman, s. 9; APZ nr zesp. 608: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Górecku, sygn. 36: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1911, akt ślubu nr 2 – Jan i Marianna Kozyra, s. 185; APZ, nr zesp. 382: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Łukowej, sygn. 145: Rejestr mieszkańców – Wola Obszańska /Nr 1-53/, 1964-1979, s. 88 – Kozyra Maria; „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, 2 (1947), rozdz. 2: Zbrodnie niemieckie w Zamojszczyźnie, s. 88; *Polacy na Ratunek Żydom*, reportaż TVP 3, emisja 28 grudnia 2019, <https://lublin.tvp.pl/45968171/28-grudnia-2019> [dostęp: 05.07.2023]; Rębacz M., *Historia obozowej adopcji*, „Nasz Dziennik”, *Dodatek historyczny Instytutu Pamięci Narodowej*. Czas Sprawiedliwych, 2021, 24 marca, s. III.

21 Jan Mikulski. *Ojciec Danuty Mikulskiej-Renk*, czerwiec 1921, fotografia, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/doccontent?id=16773> [dostęp: 11.07.2023].

a w 1990 roku najmłodsza córka Danuta Renk z domu Mikulska²².

Jan Mikulski od 1921 roku do 1939 roku pracował jako leśniczy w Woli [Dużej] 4 km od Biłgoraja w lasach państwowych Nadleśnictwa Biłgoraj. Funkcję tę pełnił także podczas wojny²³. Współpracował z Batalionami Chłopskimi, Armią Krajową, Armią Ludową²⁴. Leśniczówka, w której mieszkała rodzina Mikulskich była dużym domem znajdującym się przy drodze. W zabudowaniach gospodarczych ukrywali się Żydzi. Po wojnie Mikulski zaangażował się w działalność społeczną. Należał do wszystkich organizacji społecznych w Biłgoraju. Pochodził z rodziny inteligenckiej. Jego ojciec Teofil był nauczycielem w szkole powszechnej. Jan studiował w Wiedniu, zdobył wyższe wykształcenie – inżynier leśnictwa. Służył w wojsku austriackim w stopniu plutonowego. Znał 4 języki obce: niemiecki (który bardzo mu się przydał w pracy), ukraiński, częściowo rosyjski i częściowo francuski. Od 1 sierpnia 1944 roku został nadleśniczym w Lasach Państwowych Nadleśnictwa Biłgoraj. Od stycznia 1945 roku do 15 grudnia 1948 roku był Przewodniczącym Powszechnego Komitetu PPS. Członkiem, później przewodniczącym Powiatowej Rady Narodowej i Miejskiej Rady Narodowej w Biłgoraju, członkiem Egzekutywy Komitetu Powiatowego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bił-

Fot. Jan Mikulski

22 *Historia rodziny Mikulskich – Wola Duża k. Biłgoraja*, <https://teatrnn.pl/sprawiedliwi-lubelszczyzna/historia-rodziny-mikulskich-wola-duza-k-bilgoraja/> [dostęp: 11.07.2023]; J. Śliwa, *Danuta Renk-Mikulski*, <https://dontbeabystander.org/rescuers/danuta-renk-mikulski/> [dostęp: 11.07.2023]; *Nie żyje ceniona mieszkanka Ziemi Biłgorajskiej*, „Nowa Gazeta Biłgorajska”, <https://gazetabilgoraj.pl/nie-zyje-ceniona-mieszkanka-ziemi-bilgorajskiej/> [dostęp: 11.07.2023].

23 D. Bielak, *Nadleśnictwo Biłgoraj*, <https://bilgoraj.lublin.lasy.gov.pl/historia> [dostęp: 11.07.2023]; *Wola Duża*, <https://www.gminabilgoraj.pl/?s=zakladka&id=58&nazwa=Wola%20Du%C5%BCa> [dostęp: 11.07.2023].

24 *Mikulski Jan*, <https://teatrnn.pl/sprawiedliwi-lubelszczyzna/mikulski-jan/> [dostęp: 11.07.2023].

goraju. W latach 1949-1951 należał do Wojewódzkiego Komitetu Polskiej Partii Socjalistycznej w Lublinie oraz Związku Zawodowego Leśników²⁵.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Zamościu

- APZ, nr zesp. 65: Akta gminy Radecznicza, 1870-1954[1955-1956], sygn. 203: Rejestr mieszkańców wsi Gorajec Zagroble, 1933.
- APZ, nr zesp. 212: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Zamościu, sygn. 3: Akta dotyczące zbrodni hitlerowskich [Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez Niemców na terenie Zamojszczyzny], t. 1: 1966-1967.
- APZ, nr zesp. 212: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Lublinie Delegatura w Zamościu, 1965-1971, sygn. 5: Akta dotyczące zbrodni hitlerowskich [Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez Niemców na terenie Zamojszczyzny], t. 3: 1967-1968.
- APZ, nr zesp. 311: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej we Frampolu, [1948]1955-1972[1974], sygn. 177: Akta ankietyzacji zbrodni hitlerowskich na terenie Gromadzkiej Rady Narodowej Frampol, 1968-1969.
- APZ, nr zesp. 340: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Aleksandrowie, 1951-1977, sygn. 144: Zeznania na temat zbrodni hitlerowskich w Aleksandrowie, 1968.
- APZ, nr zesp. 368: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Potoku Górnym, [1945-1954], 1955-1974, sygn. 109: Zbrodnie hitlerowskie – materiały i druki, 1969-1970.
- APZ, nr zesp. 382: Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Łukowej, sygn. 145: Rejestr mieszkańców – Wola Obszańska /Nr 1-53/, 1964-1979.
- APZ nr zesp. 608: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Górecku, sygn. 36: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1911.
- APZ, nr zesp. 619: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Łukowej, sygn. 13: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1888.
- APZ, nr zesp. 620: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mokremlipiu, 1876-1915, sygn. 29: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1904.
- APZ, nr zesp. 626: Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Potoku Górnym, 1876-1920, sygn. 23: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1898.

25 APZ, nr zesp. 803: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza Komitet Wojewódzki w Zamościu, sygn. 49: Mikulski Jan, seria 6. Weterani Ruchu Robotniczego powiatu biłgorajskiego, 1948-1973, s. 3, 23; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata: ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, wyd. polskie, red. nac. I. Gutman, Kraków 2009, s. 467; NK, *Zginęli za pomoc Żydom*, „Nowa Gazeta Biłgorajska”, 2018, nr 6, s. 14.

APZ, nr zesp. 691: Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Majdanie Sopotkim, sygn. 12: Akta urodzeń, małżeństw, zgonów, 1887.

APZ, nr zesp. 803: Polska Zjednoczona Partia Robotnicza Komitet Wojewódzki w Zamościu, sygn. 49: Mikulski Jan, seria 6. Weterani Ruchu Robotniczego powiatu biłgorajskiego, 1948-1973.

APZ, nr zesp. 1170: Akta osób i rodzin, Zbiór Reginy Smoter-Grzeszkiewicz.

APZ, nr zesp. 1224: Związek Bojowników o Wolność i Demokrację Zarząd Wojewódzki w Zamościu, 1948-2019, sygn. 162: Akta zmarłego członka Związku: Szczur Stanisław, syn Franciszka, ur. 01.05.1910, zamieszkały w Aleksandrowie, seria 51, Koło w Aleksandrowie nr 50, życiorys.

Opracowania

„Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, 2 (1947).

Klukowski Z., *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918-1943, Warszawa 2007.

Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata: ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska, wyd. polskie, red. nac. I. Gutman, Kraków 2009.

NK, *Zginęli za pomoc Żydom*, „Nowa Gazeta Biłgorajska”, 2018, nr 6.

Rębacz M., *Historia obozowej adopcji*, „Nasz Dziennik”, *Dodatek historyczny Instytutu Pamięci Narodowej. Czas Sprawiedliwych*, 2021, 24 marca, s. III.

Tchórz C., *Z kowala – „Kowal”*. Wspomnienia z lat 1930-1944, Warszawa 1974.

Netografia

Bielak D., *Nadleśnictwo Biłgoraj*, <https://bilgoraj.lublin.lasy.gov.pl/historia> [dostęp: 11.07.2023].

Historia rodziny Mikulskich – Wola Duża k. Biłgoraja, <https://teatrnn.pl/sprawiedliwi-lubelszczyzna/historia-rodziny-mikulskich-wola-duza-k-bilgoraja/> [dostęp: 11.07.2023].

Jackl K., red. M. Szczepaniak, *Historia rodziny Ulmów*, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-rodziny-ulmow> [dostęp: 11.07.2023].

Jan Mikulski. Ojciec Danuty Mikulskiej-Renk, czerwiec 1921, fotografia, <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/doccontent?id=16773> [dostęp: 11.07.2023].

Mikulski Jan, <https://teatrnn.pl/sprawiedliwi-lubelszczyzna/mikulski-jan/> [dostęp: 11.07.2023].

Nie żyje ceniona mieszkanka Ziemi Biłgorajskiej, „Nowa Gazeta Biłgorajska”, <https://gazetabilgoraj.pl/nie-zyje-ceniona-mieszkanka-ziemi-bilgorajskiej/> [dostęp: 11.07.2023].

Polacy na Ratunek Żydom, reportaż TVP 3, emisja 28 grudnia 2019, <https://lublin.tvp.pl/45968171/28-grudnia-2019> [dostęp: 05.07.2023].

Radecznica – przy cegielni, <https://zapomniane.org/miejsce/radecznica-przy-cegielni/> [dostęp: 11.07.2023].

Rodzina Ulmów, <https://muzeumulmow.pl/pl/muzeum/historia-rodziny-ulmow/> [dostęp: 11.07.2023].

Szpytma M., tkowość rodziny Ulmów?, <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/190555,Matteusz-Szpytma-Na-czym-polega-wyjatkowosc-rodziny-Ulmow.html> [dostęp: 11.07.2023].

Śliwa J., *Danuta Renk-Mikulski*, <https://dontbeabystander.org/rescuers/danuta-renk-mikulski/> [dostęp: 11.07.2023].

Wola Duża, <https://www.gminabilgoraj.pl/?s=zakladka&id=58&nazwa=Wola%20Du%C5%BCa> [dostęp: 11.07.2023].